

**Першая сусветная вайна як метафара быцця
заходняй цывілізацыі ў прозе Дж. Дос Пасаса**

Анотацыя. Проза Дж. Дос Пасаса, прысвечаная Першай сусветнай вайне, уяўляе сабой мастацкую сістэму, якая функцыянуе паводле прынцыпа камплементарнасці. На сэнсавым узроўні ўзаемадапаўняльнасць твораў (ад аповесці «Пасвячэнне аднаго маладога чалавека – 1917» да трылогіі «ЗША») абгрунтавана паслядоўным увасабленнем вайны як адмысловай метафары памежна тэхналагізаванага быцця заходняй цывілізацыі, што пагражала матэрыяльнаму і духоўнаму дабрабыту асобы. На ўзроўні формы твораў варты ўвагі зварот да прыёму мантажа, што, на думку Дж. Дос Пасаса, паўстаў як найбольш прымальны сродак для стварэння гісторыі ініцыяцыі на вайне як асобнага персанажа, так і цэлай краіны. Паралельна пісьменнік распрацоваў матывы вайны-хваробы і навалы-кантынуума.

Ключавыя словы: Першая сусветная вайна, амерыканская літаратура, Дж. Дос Пасас, камплементарнасць, мантаж.

Abstract. Jh. Dos Passos' prose, dedicated to the First World War, represents a literary system functioning according to the principle of complementarity. At the semantic level, the complementarity of the works (from the story 'One Man's Initiation – 1917' to the trilogy 'USA') is justified by the consistent embodiment of war as a special metaphor of the borderline technologically advanced existence of Western civilization, which threatened the material and spiritual well-being of a person. At the level of the form, the appeal to the montage is worth noting. Montage, according to Jh. Dos Passos, emerged as the most acceptable means of creating a story of initiation at war, both of an individual character and of an entire country. In parallel, the writer developed the motifs of war as disease and continuous war motif.

Keywords: the First World War, American literature, Jh. Dos Passos, complementarity, montage.

Зварот да падзей Першай сусветнай вайны ў прозе Дж. Дос Пасаса ўгрунтаваны ў яго жыццядзеі: пісьменнік-пачатковец належаў да «адной з найбольш адукаваных груп людзей, якіх калі-небудзь склікалі на бітву; людзей найпрост з-за ўніверсітэцкай парты, што атрымалі ў спадчыну характэрны ідэалізм і аптымізм,

і, тым не менш, <...> падрыхтаваных пратэставаць» (*the most literate bodies of men ever assembled to battle – men fresh from the universities, who had inherited a characteristic optimism and idealism and yet <...> were primed for protest*) [1, p. 9]. У Еўропе ён пабачыў наступствы выкарыстання сродкаў масавага вынішчэння, сутыкнуўся з працай прапагандыстаў і цензараў, усвядоміў плыткасць аксіялагічных арыенціраў Захаду. Празаік лічыў, што вайна не мела нічога агульнага з дэмакратыяй, папярэднімі законамі вядзення баявых дзеянняў і нормаў маралі. Пошукі мастацкіх сродкаў увасаблення перажытага паўсталі як эксперымент, што «знітаваў у калейдаскапічныя малюнкi гетэрагенны і неаднастайна засвоены матэрыял» (*blending of heterogeneous and not uniformly assimilated material into kaleidoscopic tableaux*) [2, p. 9], які захаваў атмасферу грамадска-палітычных змен. Дж. Дос Пасас сутыкнуўся з праблемай стварэння «сучаснага (мадэрновага) гістарычнага рамана ў час, калі сама раманная форма неадназначна інтэрпрэтавала канцэпт “гісторыя”» (*writing a modern historical novel at a time when the novel-form had become ambiguous about history*) [3, p. 195]. Атрыманы жыццёвы і літаратурны вопыт дазволіў пісьменніку прапанаваць слоўную «формулу» той вайны:

«Свет – больш не забавка
 толькі кулямётны агонь і пажары
 голад вошы блышыцы халера тыф
 <...> няма хлараформу і эфіру тысячы памерлых ад гангрэнозных ран
 санітарныя кардоны і шпіёны паўсюль»¹ [4, p. 374].

Літаратурны дэбют Дж. Дос Пасаса (аповесць «Пасвячэнне аднаго маладога чалавека – 1917») увасобіў псіхалогію амерыканца, які «гадаваўся пад час ціхамірнага скону дзевятнацатага стагоддзя» (*the Americans of my generation, raised as we were during the quiet afterglow of the nineteenth century*) [5, p. 862] і не мог нават уявіць трагедыю жніўня 1914 г. Яго падарожжа ў Еўропу – прыступка на шляху да новай ідэнтычнасці. Карабель з навабранцамі і добраахвотнікамі, якія збіраліся працаваць у гуманітарных установах, уяўляўся як каўчэг, што адмежаваў моладзь ад «традыцыйных сувязей, ухвалы поспеху і рэспектабельнасці» (*the conventional ties, the worship of success and the respectabilities*) [5, p. 114]. Сярод пасажыраў вылучаліся экзальтаваная дзяўчына, што верыла ў місію ЗША па абароне дэмакратыі, інтэлігентны-летуценнікі, якія альтруістычна вырашылі ахвяраваць жыццём дзеля чалавецтва, маладыя авантурысты з марамі пра фронт – месца, дзе мажліва абмінуць асобныя прыступкі на сацыяльнай лесвіцы. Часова ізаляваныя ад заходняй цывілізацыі, яны бавілі час, пераказваючы нарысы з перыёдыкі, чуткі і аповеды сведкаў вайны. Нягледзячы на тое, што Дж. Дос Пасас

¹ The world's no fun anymore,
 only machinegunfire and arson
 starvation lice bedbugs cholera typhus
 <...> no chloroform or ether thousands dead of gangrened wounds
 cordon sanitaire and everywhere spies

не імкнуўся ўзнаўляць меладраматычныя гісторыі ва ўласным творы, іх лёгка рэканструяваць. У. Матсэн падкрэсліваў, што ў ЗША ў часы Першай сусветнай папулярнымі былі аповеды пра ўкрыжаванага гунамі канадскага салдата, бельгійскіх хлопчыкаў з адсечанымі рукамі, нямецкія фабрыкі, дзе чалавечыя парэшткі перапрацоўвалі ў хімікаты, патрэбныя для вырабу зброі [6, р. 34]. Пазней у трылогіі «ЗША» аўтар мімаходзь прыгадаў аповеды працаўнікоў Чырвонага Крыжа, якія шакіравалі новапрыбылых (*stories of spitted Belgian babies and Canadian officers crucified and elderly nuns raped* [4, р. 441]).

Не зусім дакладныя звесткі поруч з інфармацыяй, якая патыхала таннай сенсацыяй, выклікалі ў персанажаў думкі пра сапраўдныя рэаліі вайны. Яны здагадаліся, што смерць, напрыклад, ад удушша зневажае асобу: «З гэтым новым газам нічога не паробіш <...> Лёгкія жывога чалавека парохнеюць так, як быццам бы яны ўжо гніюць разам з рэштай трупа. У шпіталях гаротнікаў толькі прыхіляюць да мура і пакідаюць паміраць» (*There's nothing they can do against this new gas <...> It just corrodes the lungs as if they were rotten in a dead body. In the hospitals they just stand the poor devils up against a wall and let them die*) [5, р. 12].

Еўрапейскі асяродак адразу ўразіў амерыканца-падарожніка: «у назвах станцый паўстала вайна старадаўніх часоў» (*in the names of the stations rose old war*) [5, р. 18]. Узброеныя канфлікты мінулага ажывалі перад тымі, хто на радзіме бавіў час разважаючы пра Сярэднявечча ды вершы Блэйка і Шэлі. Пазней вайна паўстала ў сваім сапраўдным абліччы: «Шэра-зялёныя парваны камуфляж, што дрыжэў на фоне жоўтага зіхоткага неба ці абвіваўся вакол чорных вычварных дрэў без лісця, зеленаваты прывідны газ. Уздоўж дарогі перавернуты артылерыйскі транспарт, забітыя мулы, што заблыталіся ў пастронках і ляжалі каля разварочаных скрыняў з боепрыпасамі, нагрувашчаныя ў кучу трупы» (*Torn camouflage fluttering greenish-gray against the ardent yellow sky, and twining among the fantastic black leafless trees, the greenish wraiths of gas. Along the roads camions overturned, dead mules tangled in their traces beside shattered caissons, huddled bodies*) [5, р. 82].

Персанаж-амерыканец знаёміўся з побытам і ладам мыслення еўрапейцаў, спасцігаў адметнасці камунікацыі з прадстаўнікамі розных этнасаў, знаёміўся з багатай матэрыяльнай і нематэрыяльнай культурай Старога Свету. Першапачатковыя здзіўленне і разгубленасць саступалі месца роздумам, дзе шмат увагі надавалася параўнанню пабачанага з жыццём на радзіме. Новыя веды трансфармавалі светапогляд амерыканца, робячы яго больш талерантным і адкрытым свету.

Амерыканскі прэзаік імкнуўся разбурыць стэрэатыпныя ўяўленні пра ворага. Свае першыя назіранні Дж. Дос Пасас занатаваў у лістах з Еўропы: «на фронце людзі не вельмі зненавідзелі адзін аднаго; тут няма каго ненавідзець, акрамя гаротнікаў па іншы бок нейтральнай прасторы, пра якіх мы ведаем, што яны такія ж няшчасныя, як і мы» (*people don't hate much at the front; there's no one to hate,*

except the poor devils across the way, whom they know to be as miserable as themselves) [7, p. 98]. У аповесці «Пасвячэнне аднаго маладога чалавека – 1917» галоўны персанаж падкрэсліў: «дзіўна нават падумаць, наколькі мы бліжэй да немцаў, чым да каго-небудзь іншага» (*it is funny to think how much nearer we are to the Germans than to anyone else*) [5, p. 34]. Асаблівую важкасць гэтыя словы набылі кантрастуючы са стэрэатыпнымі меркаваннямі: «Я заўжды пагарджала немцамі, іх мовай, іх краінай, усім, што так ці інакш з імі звязана» (*I've always hated the Germans, their language, their country, everything about them*) [5, p. 13].

Дж. Дос Пасас пакінуў фінал аповесці адкрытым, прадчуваючы, што яшчэ звернецца да Першай сусветнай як крыніцы звышактуальных тэм для абмеркавання. Асобныя вынікі «пасвячэння» відавочныя: вайна – новы тып духоўнага заняволення, і забойства можа ператварыцца ў прафесію і штодзённую патрэбу. Гэты твор успрымаецца як значны этап ініцыяцыі Дж. Дос Пасаса як прэзіка-пачаткоўца: «мне да смерці хочацца ствараць, але ўсе мае спосабы аповеду, якія засталіся ў мінулым, зараз выклікаюць толькі агіду, бо, каб на іх ліха, усе яны мала адэкватныя. Плынь пачуццяў мінае. Я ўбіраю іх у сябе» (*I'm dying to write – but all my methods of doing things in the past merely disgust me now, all former methods are damned inadequate – The stream of sensation flows by – I suck it up like a sponge*) [7, p. 89]. Згаданая «плынь пачуццяў» і ўражанняў пазней запатрабавала ад аўтара звярнуцца да асобных мадэрнісцкіх наратыўных стратэгий.

У аснову рамана «Тры салдаты» пісьменнік паклаў некалькі ідэй: падзеі 1914 – 1918 гг. – метафара быцця заходняй цывілізацыі свайго часу, а вайсковы асяродак – «мікракосм тэхналагізаванай на пачатку ХХ ст. культуры» (*the microcosm of twentieth-century technological culture*) [8, p. 23]. У рамане «армія ператварылася ў сімвал усіх сістэм, якімі людзі спрабуюць раздушыць сабе падобных» (*the army becomes a symbol of all the systems by which men attempt to crush their fellows*) [9, p. 26]. Падобная канцэпцыя вайсковай службы выклікала дыскусію ў шэрагах чытачоў і крытыкаў. К. Даўсан адзначаў: «Гэта – ці то ганебны паклёп, ці то агідная праўда» (*It is either a base libel or a hideous truth*) [10, p. 27]. Н. Хол успрымаў раман як ману, што ганьбіла і амерыканскую літаратуру, і экспедыцыйны корпус ЗША [11]. Наогул жа, першыя водгукі на аповесць «Пасвячэнне аднаго маладога чалавека – 1917» і раман «Тры салдаты» вымусілі Дж. Дос Пасаса звярнуць увагу на тое, што «і без гэтага цяжкі працэс стварэння кніг пра вайну ўскладняўся, калі іх аўтар усведамляў, што яго аповед адрасаваны ці то чытачу, які ўжо ўсё ведаў і не меў патрэбы ў расказаным, ці то тым, хто не меў ніякага ўяўлення пра вайну і ніколі не зразумеў бы прачытанае» (*the difficulty of writing about the war was compounded by the realization that the narrative had to be addressed either to those who already knew and did not to be told or to those who did not know and could never be made to understand*) [12, p. 7].

Паводле асобных тыпалагічных рыс (антываенная скіраванасць, непрыхарошанае адлюстраванне франтавой рэчаіснасці) кніга параўноўвалася з раманам «Агонь» А. Барбюса [13; 14]. Дж. Дос Пасас у лісце да сябра пісаў: «Між іншым, знайдзі, калі надарыцца, менавіта па-французску, 'Le Feu' Барбюса, 'Under Fire' у англійскім перакладзе. На маю думку, гэта адзіная добрая кніга, створаная пад час вайны, адзіная кніга, дзе ёсць шчырасць» (*By the way get, in French if possible, Barbusses Le Feu – 'Under Fire' in English translation. It's the only good book the war has produced – as I see it – the only book that has any frankness*) [7, p. 146].

У рамане «Тры салдаты» аўтар абраў тры мадэлі ініцыяцыі: перажытае музыкам Эндрузам, фермерам Крысфілдам і гандляром Ф'юзэлі. Пісьменнік «адмовіўся ад апісальнасці і адышоў ад аўтарскай мовы, імкнучыся характарызаваць сваіх герояў праз іх мову, стыль мыслення і паводзіны» [15, с. 8]. Выкарыстаны ў рамане прыём «пункта гледжання» зацікавіў амерыканскіх пісьменнікаў, якія звярнуліся да ваеннай тэматыкі: напрыклад, У. Марча і Х. Алена.

Ініцыяцыя трох персанажаў праходзіла паводле пэўнага сцэнару, у якім канцэптуальнымі былі моманты, калі ваенная ці армейская паўсядзённасць рабілі асобу «чужой» у дачыненні да сябе. Больш за ўсё нязвыклае становішча хвалявала Эндруза, які заўважыў захады знішчыць яго індывідуальнасць ўжо ў падрыхтоўчым лагеры. Яго кар'ера вайскоўца першапачаткова «натхнялася» жаданнем «схавацца ад жахаў сусвету, якія апанавалі яго» (*take refuge from the horror of the world that had fallen upon him*) [16, p. 22], сярод звычайных людзей, паядных агульнай справай. Эндруз адчуў непакой, бо заўважыў, што «дазволіў сабе занадта глыбока загразнуць у бездапаможным настроі думак салдата-шарагоўца» (*let himself sink too deeply into the helpless mentality of the soldier*) [16, p. 27–28]. Такая сітуацыя дысанавала з марамі персанажа, які «запланавалі для сябе гэтулькі жыццяў: генерала, як Цэзар, яму накавана захапіць увесь свет і загінуць у вялікай мармуровай зале; міністрэля-падарожніка, які, спяваючы, ішоў з краіны ў краіну і бясконца трапляў у мудрагелістыя прыгоды; выбітнага музыкі <...> Вось толькі няволі ён не прадбачыў» (*He had planned so many lives for himself: a general, like Caesar, he was to conquer the world and die murdered in a great marble hall; a wandering minstrel, he would go through all countries singing and have intricate endless adventures; a great musician <...> It was only slavery that he had not foreseen*) [16, p. 29].

Паводле Дж. Дос Пасаса, адным з сімвалаў адчужэння стала ўніформа, якая асяцявалася з бюракратыяй, што знішчыла права асобы на ўласную годнасць. Пасля абмывання ў рацэ Эндруз адзначыў: «я ніяк не магу зноў надумацца апрагнуць гэтыя рэчы, ліха на іх <...> я адчуваю сябе настолькі чыстым і вольным. Гэта як дабраахвотна ўлезці ў бруд ці зноў пайсці ў рабства» (*I can't make up my mind to put the damn thing on again <...> I feel so clean and free. It's like voluntarily taking up filth and slavery again*) [16, p. 165].

Пісьменнік, захоплены кінамастацтвам – «паплечнікам ў вызваленні ад жаху гісторыі і блукання па яе міфалагічных і лінгвістычных лабірынтах» [18, с. 385], заўважыў, што прапаганда ператварала кінастужкі ў ідэалагічную зброю, якая гадала нянавісьць да «чужога». Крытычнае стаўленне да інфармацыі характарызаваў Эндруза, які з недаверам ставіўся да любой інфармацыі пра гунаў. Персанаж прыйшоў да высновы, што «дэгуманізацыя ворага прапагандай як у люстэрку адбівалася на яе спажывацях, што гублялі пачуццё індывідуальнасці» (*propaganda's dehumanization of the enemy mirrors the loss of the viewer's own sense of individuality*) [19, р. 50]. Па-іншаму тыя ж кінастужкі ўспрымалі Ф'юзэлі і Крысфілд. Кінамастацтва вабіла гэтых персанажаў, бо прапаноўвала ім «калектыўнае жаданне, дзякуючы якому індывідуальнае (не кажучы пра маральнае) часова спыняла існаванне» (*collective will, in which individuality (not to mention morality) is temporarily suspended*) [19, р. 49]. Гэта мінімазавала патэнцыяльныя згрызоты сумлення, выкліканыя нявартымі думкамі і ўчынкамі.

Ф'юзэлі прыгадаў змест адной са стужак, прагледжаных яшчэ на радзіме: «Людзі ў спічастых шлемах, з выгляду падобныя да пажарнікаў, ішлі ў атаку <...>, саскоквалі з коней і падпальвалі будынкі, робячы дзіўныя жэсты, устыкалі немаўлят на штыкі. Гэта і былі гуны. Потым з'явіліся сцягі, якія луналі на моцным ветры, заграў аркестр. Гэта ішлі янкi» (*Men in spiked helmets who looked like firemen kept charging through <...>, jumping from their horses and setting fire to buildings with strange outlandish gestures, spitting babies on their long swords. Those were the Huns. Then there were flags blowing very hard in the wind, and the sound of a band. The Yanks were coming*) [16, pp. 34–35]. Двух дзён на фронце было дастаткова, каб жах ахапіў персанажа, які раней не мог уявіць, што ў Еўропе ён не будзе «вясёлым салдатам у хакі, які заходзіў у гарады, пераследаваў перапужаных гунаў па бульбяных палетках» (*the jolly soldiers in khaki marching into towns, pursuing terrified Huns across potato fields*) [16, р. 57].

Аповесць «Пасвячэнне аднаго маладога чалавека – 1917» і раман «Тры салдаты» пацвердзілі, што матыў ініцыяцыі на вайне не вычарпаны на прыкладзе некалькіх дзейных асоб. Дж. Дос Пасас распачаў наступны эксперымент у трылогіі «ЗША», увасобіўшы «ініцыяцыю краіны», адчуваючы, што «двадцатае стагоддзе будзе амерыканскім» (*The twentieth century will be American*) [20, р. 12]. Аповед пра ўзброенае супрацьстаянне займае адно з цэнтральных месцаў у рамане «1919», названым «слоўнай сімфоніяй ваенных год» (*a word-symphony of the war years*) [21, р. 102]. Паўнамаштабна аўтарская задума паўстае пасля знаёмства з усімі творамі трылогіі, дзе занатаваны асноўныя эпізоды вайны: здзіўленне жыхароў Новага Свету на пачатку вайны, якое саступіла месца абурэнню пасля тарпедавання «Лузітаніі». Далей увасоблена эйфарыя, што апанавала частку амерыканцаў пасля абвяшчэння інфармацыі пра накіраванне экспедыцыйнага корпусу ЗША ў Еўропу. Некалькі эпізодаў прысвечаны вопыту, набытаму добраахвотнікамі

ў шэрагах Чырвонага Крыжа. Высновы «джэнтэльменаў-кіроўцаў», зробленыя пад уплывам ваенных падзей, супалі з думкамі аўтара: «гэта пекла, калі табе прыходзіцца саромецца, што належыш да сваёй нацыі <...> я саромлюся, што я – чалавек» (*It's a hell of a note when you have to be ashamed of belonging to your own race <...> I'm ashamed of being a man*) [4, p. 520].

У кнігах трылогіі знайшлося месца аповедам пра шпіёнаманы ў ЗША, уплыў цензуры на цывільнага. Асобна занатавана рэакцыя амерыканцаў і еўрапейцаў на «14 пунктаў» В. Вільсана, іншыя палітычныя і эканамічныя праекты ўпарадкавання пасляваеннага свету. Праз іх не абышоў увагай вяртанне да міру, якое ў ЗША звязана з развіццём прыватнага бізнесу. Краіна скіроўвалася ў свет «вялікіх грошай», якія, на думку Дж. Дос Пасаса, ператварыліся ў новы тып каштоўнасцей.

Кульмінацыяй эпизодаў, прысвечаных Першай сусветнай, была гісторыя невядомага салдата, пахаванага на могілках у Арлінгтане. Натуралістычныя дэталі, звязаныя з гіпатэтычнымі мабілізацыяй, службай персанажа ў войску, яго смерцю і шляхам у бяссмяротнасць, дысанавалі з напышлівымі прамовамі, у якіх згадвалі «тыповага жаўнера ўзорнай дэмакратыі, які змагаўся і памёр, верачы ў бяспрэчную праведнасць высокай місіі сваёй краіны» (*a typical soldier of this representative democracy he fought and died believing in the indisputable justice of his country's cause*) [4, p. 758]. Дж. Дос Пасас сведчыў, што постаць, якая павінна паяднаць нацыю, у чарговы раз паўстала як крыніца маны, як выбітны сродак маніпулявання масавай свядомасцю.

У 1920-я гг. мастак слова выпрацаваў арыгінальную манеру выкладу матэрыялу, заснаваную на прыёме мантажу, што «стаўся плённы толькі ў літаратуры, якая малявала рэчаіснасць у перыяды высокага гістарычнага напружання» [22, с. 514]. М. Джавахідзэ, разважаючы пра творы Дж. Дос Пасаса, падкрэсліла, як прафесійныя веды паўплывалі на іх будову: «законы архітэктуры і жывапісу арганічна зліліся з законамі апавядальнай тэхнікі» [23, с. 21]. М. Брэдберы звярнуў увагу на эксперыменты Дж. Дос Пасаса з мовай твора: «вайна мела надзвычай дэструктыўны ўплыў на слова, знішчанае <...> бессэнсоўнай балбатнёй палітыкаў ды маной урадаў» (*overwhelmed <...> by the senseless 'gibber' put out by politicians, by governmental lies*) [3, p. 203].

Проза Дж. Дос Пасаса, прысвечаная Першай сусветнай вайне, знітаваная ў камплементарны ідэйна-тэматычны комплекс дзякуючы матыву ініцыяцыі: вопыт прыватнай асобы («Пасвячэнне аднаго маладога чалавека – 1917») саступіў месца перажытаму трыма тыповымі грамадзянамі ЗША («Тры салдаты»), каб узбуйніцца да малюнкаў нацыянальнага і сусветнага маштабаў («ЗША»). У выпадку з пакаленнем Дж. Дос Пасаса, вопыт якога занатаваны ў названых кнігах, ініцыяцыя ў час Першай сусветнай мела на ўвазе трансфармацыю асобы не толькі пад

уплывам баявых дзеянняў і іх наступстваў, але і пераасэнсаванне асабістай і нацыянальнай ідэнтычнасці пад уплывам глыбокага знаёмства з культурай, побытам і нормамаі еўрапейцаў, якое прымушала па-новаму зірнуць на расавыя і рэлігійныя праблемы на радзіме, крызіс «амерыканскай мары», пошукі альтэрнатыўных шляхоў упарадкавання жыцця. Вопыт Дж. Дос Пасаса адбіўся на яго канцэпцыі Першай сусветнай, што паўстала як невылечная хвароба, якая апанавала і індывіда, і розныя нацыі. Праявамі падобнага паталагічнага стану пісьменнік лічыў выкарыстанне на фронце сродкаў масавага вынішчэння, цэнзуру, прапаганду, бюракратыю, якія ў сукупнасці знішчалі права асобы на ўласную годнасць і адметнасць.

Літаратура

1. Aichinger, P. *The American Soldier in Fiction, 1880 – 1963 : A History of Attitudes Towards Warfare and the Military Establishment* / P. Aichinger. – Ames : Iowa State University Press, 1975. – 142 p.
2. Klein, H. Introduction / H. Klein // *The First World War in Fiction. A Collection of Critical Essays.* – The Macmillan Press Ltd, 1978. – P. 1–9.
3. Bradbury, M. *The Denuded Place : War and Form in Parade's End and U.S.A* / M. Bradbury // *The First World War in Fiction. A Collection of Critical Essays.* – The Macmillan Press Ltd, 1978. – P. 193–209.
4. Dos Passos, Jh. *1919* / Jh. Dos Passos // *USA.* – The Library of America, 1996. – P. 357–761.
5. Dos Passos, Jh. *One Man's Initiation* / Jh. Dos Passos. – New York : George H. Doran Company, 1922. – 128 p.
6. Matsen, W. *The Great War and the American Novel : Mimesis and Craft in Selected Fiction of Dos Passos, Boyd, March, and Hemingway* / W. Matsen. – A Dissertation Submitted to the Graduate Faculty of the North Dakota in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy. – Grand Forks, North Dakota, 1990. – 228 p.
7. *The Fourteenth Chronicle. Letters and Diaries of John Dos Passos* / ed. by T. Ludington. – Boston : Gambit Incorporated, 1973. – 716 p.
8. Cooperman, S. *John Dos Passos' Three Soldiers : Aesthetics and the Doom of Individualism* / S. Cooperman // *The First World War in Fiction. A Collection of Critical Essays.* – The Macmillan Press Ltd, 1978. – P. 23–31.
9. Bishop, Jh. P. Review / Jh. P. Bishop // *John Dos Passos: The Critical Heritage* / ed. by B. Maine. – London, New York, Routledge, 2005. – P. 25–26.
10. Dawson, C. *Insulting the Army* / C. Dawson // *John Dos Passos: The Critical Heritage* / ed. by B. Maine. – London, New York, Routledge, 2005. – P. 27–29.
11. Hall, N. 'John Dos Passos Lies!' / N. Hall // *John Dos Passos: The Critical Heritage* / ed. by B. Maine. – London, New York, Routledge, 2005. – P. 39–41.
12. Copley, E. *Representing War. Form and Ideology in First World War Narratives* / E. Copley. – Toronto, Buffalo, London : University of Toronto Press, 1993. – 261 p.
13. Canby, H.S. *Human Nature under Fire* / H.S. Canby // *John Dos Passos: The Critical Heritage* / ed. by B. Maine. – London, New York, Routledge, 2005. – P. 31–34.
14. Ludington, T. *John Dos Passos: A Twentieth Century Odyssey* / T. Ludington. – New York : Dutton, 1980. – 608 p.

15. Засурский, Я. Джон Дос Пассос / Я. Засурский // История литературы США. Литература между двумя мировыми войнами. Том VI, книга 1. – М. : ИМЛИ РАН, 2013. – С. 283–308.
16. Dos Passos, Jh. *Three Soldiers* / Jh. Dos Passos. – New York : The Modern Library, 1932. – 471 p.
17. Matthews, Jh. T. *American Writing of the Great War* / Jh.T. Matthews // *The Cambridge Companion to the Literature of the First World War* / ed. by V. Sherry. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – P. 217–242.
18. Толмачёв, В. Поиск новой романной формы в творчестве Дж. Дос Пассоса, Дж. Стейнбека, Т. Вулфа / В. Толмачёв // *Зарубежная литература XX века. В 2 т. Т.1. Первая половина XX века: учебник для академического бакалавриата.* – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2014. – С. 382–395.
19. Molloy, H.L. *The Spectacle of War in the Modern American War Novel* / H.L. Molloy. – A Dissertation Presented to the Graduate School of the University of Florida in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy. – University of Florida, 1992. – 216 p.
20. Dos Passos, Jh. *The 42nd Parallel* / Jh. Dos Passos // *USA.* – The Library of America, 1996. – P. 5–356.
21. Ross, M. *Review* / M. Ross // *John Dos Passos: The Critical Heritage* / ed. by B. Maine. – London, New York, Routledge, 2005. – P. 77–79.
22. Зверев, А. *Монтаж* / А. Зверев // *Художественные ориентиры зарубежной литературы XX века.* – М. : ИМЛИ РАН, 2002. – С. 507–522.
23. Джавахидзе, М. *Эволюция Джона Дос Пассоса-романиста (20-40-е гг.): дис. ... канд. филол. наук: 10.01.05* / М. Джавахидзе. – М. : МГУ им. Ломоносова, 1992. – 146 л.